

УДК: 364.442

ВПЛИВ ПРОГРАМ СОЦІАЛЬНОЇ ДОПОМОГИ НА ЖИТТЄДІЯЛЬНІСТЬ СІМЕЙ ВНУТРІШНЬО ПЕРЕМІЩЕНИХ ОСІБ

IMPACT OF SOCIAL ASSISTANCE PROGRAMMES ON THE LIVELIHOODS OF INTERNALLY DISPLACED FAMILIES

Вадим Лютий

канд. пед. наук, доцент кафедри соціальної роботи та практичної психології Академії праці, соціальних відносин і туризму

Vadym Luty

PhD in Social Pedagogy, Associate Professor, Social Work and Applied Psychology Department, Academy of Labour, Social Relations and Tourism

 orcid.org/0000-0002-9105-0470

 liutyi.vp@socosvita.kiev.ua

Анотація

За результатами дослідження 2831 сім'ї внутрішньо переміщених осіб (ВПО), залучених до «ваучерної програми» соціальної допомоги, встановлено, що така програма дозволяє сім'ям задовольнити нагальні потреби, подолати не пов'язані з суттєвими затратами проблемата створити резерви на найближче майбутнє. Участь у програмі сприяє короткочасному поліпшенню морального стану переселенців та психологічного клімату в їхніх сім'ях, проте до вирішення психологічних проблем не призводить, умов для розвитку сім'ї та її інтеграції не забезпечує. Доведено доцільність застосування таких програм для підтримки найбільш нужденних та вразливих сімей ВПО за умов поєднання подібних втручань з соціально-психологічним супроводом та реінтеграційними заходами.

Abstract

The paper presents findings of the research carried out in Dnipropetrovsk, Donetsk, Kharkiv region within the framework of the project "Improving the living conditions of internally displaced persons and the population affected by the conflict in Ukraine" (Ukrainian Child Welfare Fund supported by the German Federal Foreign Office and Diakonie Katastrophenhilfe, Germany). The aim of the research is to determine the impact on the level of well-being, the socio-psychological situation, the morale, the problems and needs of families of internally displaced persons provided within the framework of a charitable social project. Empirical data was collected by the structured interview at the place of residence of the family in the process of selecting families for participation in the programme and after receiving and using social assistance, as well as during discussions in the focus groups of users of the project services. In total, 2831 families took part in the programme.

The study findings demonstrate that participation in the social assistance programme has led to an improvement of living conditions in families of internally

Ключові слова:

проблеми і потреби сім'ї, соціальна підтримка, соціальна адаптація, соціальна інтеграція, реінтеграція.

Key words:

problems and needs of the family, social support, social adaptation, social integration, reintegration.

Інформація про рукопис

Надійшов до редакції:
25.06.2017

Рецензований: 7.07.2017

Подано доопрацьовану
версію: 7.08.2017

Прийнятий до друку:
15.08.2017

displaced persons, their availability to household conditions, improved nutrition of family members, increased availability of material goods, medicines, social, educational and medical services for them. Participation in the programme has also led to a reduction in the number and severity of family problems, to abandoning families from the toughest and riskier ways of survival, to improvement the families morale in the short term, to the increase of the confidence of family members in their own homes. On the other hand, the positive effect of the social assistance programme is limited by the time of its direct implementation, the program helps to overcome only those problems and meets only those needs that require resources, but are not related to significant costs. The provided assistance within this programme has not been used by the majority of participants to solve the tasks of family development and integration problems.

The paper ends with the conclusions on the appropriateness of using social assistance programmes for support of the poorest families of internally displaced persons and as the basis for integration and rehabilitation of migrants. Therefore, social assistance should be combined with reintegration programmes and measures, promotion of their self-organization and inclusion into the vital activities of local communities as well as social and psychological support of migrants' families aimed at their activation and empowerment.

Постановка проблеми

З початком у 2014 році конфлікту на сході України й спричиненого ним масового внутрішнього вимушеного переселення значної актуальності набула соціальна робота з внутрішньо переміщеними особами (ВПО) - особами, яких змусили залишити або покинути своє місце проживання у результаті або з метою уникнення негативних наслідків збройного конфлікту, тимчасової окупації, повсюдних проявів насильства, порушень прав людини [3]. За даними Міністерства соціальної політики, в червні 2017 року в Україні на обліку в якості ВПО перебувало 1 584 859 переселенців або 1 274 119 сімей з Донбасу та Криму [7]. Поряд із державною соціальною допомогою, ці люди отримують підтримку в рамках соціальних програм і проектів міжнародних та вітчизняних благодійних і громадських організацій. Так, програми підтримки ВПО в Україні впроваджують Товариство Червоного Хреста України, Дитячий фонд, Фонд народонаселення, Всесвітня продовольча програма і Програма розвитку ООН, Управління Верховного комісара ООН у справах біженців, Всесвітня організація охорони здоров'я, Міжнародна організація з міграції, Норвезька Рада з питань біженців, Данська Рада у справах біженців, Всеукраїнський благодійний фонд «Право на захист», Карітас України, Український фонд «Благополуччя дітей» та інші авторитетні й впливові організації. У рамках соціальних проектів значні ресурси виділяються на облаштування вимушених переселенців, надання їм матеріальної і психологічної підтримки, харчування та лікування, створення для ВПО можливостей працевлаштування тощо. Проте реальний вплив таких проектів на соціальну адаптацію ВПО та їх сімей, ефективність наданої в рамках програм соціальної підтримки потребують дослідження.

Аналіз досліджень і публікацій

В сучасній науковій літературі можна умовно виокремити два напрями дослідження проблем, пов'язаних із внутрішнім переселенням: вивчення проблем і потреб ВПО та обґрунтування змісту, форм і методів їхньої соціальної підтримки. В рамках першого напрямку О. Міхеєва та В. Середа [6], спираючись на результати глибинних інтерв'ю з ВПО, проведених протягом першого року переселення, виокремили такі їхні проблеми: погіршення соціально-економічного статусу, труднощі у пошуку житла і роботи, пов'язані з негативним ставленням до ВПО з боку місцевих жителів, втрата власного житла або загроза його позбавлення,

розривання родин, життя в ситуації невизначеності, негативний досвід взаємодії з органами місцевої влади та державними службами, стигматизація, недовіра до влади та місцевих спільнот, проблеми фізичного і психічного здоров'я, порушення власної ідентичності як громадян України, тривожність, піддатливість стереотипам, схильність переселенців перебільшувати негативні реакції оточення на себе та свої дії. При цьому дослідники зазначають, що молодь легше сприймає ситуацію, розглядає свій новий стан не як травму, а як виклик, у той час як старше покоління гостріше переживає ці події та з сумом мріє про повернення.

М. Дем'яненко [1] вказує на такі проблеми інтеграції внутрішньо переміщених осіб, як порушення громадянських прав (на вільне пересування з непідконтрольної Україні території, на соціальні виплати, освіту й медичне обслуговування), труднощі в підтвердженні статусу, проблеми працевлаштування й відновлення втрачених документів, нестача комфортного житла та (або) зavelика орендна плата за нього, нетолерантність щодо переселенців з боку представників державних установ і загального оточення. Автор зазначає, що держава реагує на ці проблеми розробкою й прийняттям нормативних документів (законів, програм, постанов тощо), проте це не дає очікуваних результатів, з одного боку, через відсутність єдиної державної стратегії, з іншої – через брак ефективної організаційної структури, зокрема – єдиного державного органу, який би працював з переселенцями і координував діяльність інших установ.

К. Ковязіна [2] розглядає проблеми дітей-переселенців і в якості найактуальніших називає погіршення їхнього психоемоційного стану (комунікативні порушення, дратівливість, агресивність, тривожність, недовіра до інших тощо), ускладнення процесу соціалізації та якості виховання (порушення дисципліни, проблеми у навчанні), проблеми інтеграції дитини в нове середовище внаслідок порушення комунікативної поведінки, кризового стану та отриманих психотравм, зниження доступності освіти та якості отриманих освітніх послуг (відсутність соціально-психологічного супроводу в навчальних закладах, індивідуального педагогічного підходу до таких дітей, труднощі забезпечення дітей харчуванням і необхідним шкільним знаряддям тощо), неспроможність сімей забезпечити умови для оздоровлення дітей, порушення прав на отримання підтримки державою дітей, чії батьки за певних обставин не реєструються в якості внутрішньо переміщених осіб, або тих, хто прибув із зони АТО без супроводу дорослих.

В. Смаль та О. Позняк [9], спираючись на дані опитувань, проведених 2015 року серед ВПО у Вінницькій та Полтавській областях, вказують, що найчастіше вони зустрічаються з труднощами в пошуку житла й оформленні документів, дещо рідше - у працевлаштуванні та в отриманні медичної допомоги та освітніх послуг. Дослідники відзначають, що рівень добробуту сімей ВПО в цілому нижчий, ніж у місцевого населення, проте ризик бідності ВПО суттєво не відрізняється від подібного ризику для місцевого населення.

Результати національного моніторингу, запровадженого в Україні Міжнародною організацією міграції в 2016-2017 роках, показали, що основними проблемами ВПО залишаються незайнятість (серед опитаних переселенців зайнятих на 20% менше, ніж до їхнього переміщення); низький рівень статків (45% ВПО можуть собі дозволити купувати за власний кошт лише продукти харчування); якість, вартість і облаштованість житла (ними незадоволені 70% ВПО), призупинення соціальних виплат (на це скаржились 23,5% опитаних), економічна нестабільність (зокрема, страх втратити роботу). Дослідження показало, що поширеність проблем ВПО зменшується з віддаленням місць їх сучасного проживання від тимчасово окупованих районів. При цьому в якості позитивних тенденцій автори дослідження відзначили деяке зменшення рівня незайнятості, збільшення загальних доходів та частки в них регулярної заробітної плати, збільшення рівня задоволеності соціальними послугами, що сталися за останній рік [4]. За даними Українського фонду «Благополуччя дітей», найбільш нужденні сім'ї ВПО – це сім'ї з дітьми, які частіше складаються з 2-4 осіб, серед яких переважають жінки, та мають у своєму складі людей, які потребують догляду. Здебільшого такі сім'ї проживають в орендованих квартирах, гуртожитках чи модульних містечках, мають дохід, менший за фактичний прожитковий мінімум на особу, отриманий переважно за рахунок соціальних виплат, та відповідні розходи, що витрачаються переважно на оренду, продукти харчування й ліки. Більшість з них потерпає від побутових труднощів, майнових проблем, труднощів пошуку роботи та проблем із здоров'ям, потребує продуктів харчування, одягу, білизни, засобів оплати місця проживання, лікування, дрібної побутової техніки, економить на їжі, лікуванні та відпочинку. Чверть таких сімей проживає в неналежних соціально-гігієнічних чи побутових умовах [5].

Варто відзначити, що більшість науковців, розкриваючи проблеми ВПО, спираються на вторинні данні (інформацію, представлену установами, що надають соціальні послуги, думки й оцінки фахівців-практиків), зазначаючи, що репрезентативних досліджень проблем ВПО наразі не проводилось [2; 8].

В рамках іншого напряму наукових досліджень проблем внутрішнього переселення останніх років автори прагнуть оцінити існуючу практику та визначити оптимальний зміст соціальної підтримки ВПО. На основі аналізу досвіду країн, що опинились у схожій з Україною ситуації, А. Солодько та Т. Доронюк [10] встановили, що соціальна підтримка ВПО має здійснюватись одночасно в двох напрямках: забезпечення перспективи безпечного повернення та довготермінова інтеграція в місцях переселення. Водночас така підтримка має включати програми забезпечення ВПО постійним житлом, надання їм пріоритетних можливостей працевлаштування з гідною зарплатнею, надання матеріальної допомоги у розмірі прожиткового мінімуму, максимальне спрощення адміністративних послуг, надання безвідсоткових цільових кредитів, створення пріоритетних можливостей для дітей та молодих людей з числа ВПО щодо отримання освіти.

Т. Семигіна, Н. Гусак, С. Трухан [8], спираючись на аналіз світового досвіду соціальної роботи з ВПО та рекомендації міжнародних організацій, зазначають, що така робота має бути спрямована не на підтримку виживання ВПО, а на подолання їхньої залежності від гуманітарної допомоги, відновлення економічного потенціалу, здатності до самозабезпечення й розвитку, активізацію та повноцінну соціальну інтеграцію; передбачати як короткотермінові професійні втручання, спрямовані на подолання актуальних проблем ВПО, так і довгострокові інтервенції, орієнтовані на відновлення зв'язків між людиною і соціальними системами, самоорганізацію, побудову місцевих систем підтримки, залучення ресурсів громади. На основі аналізу документів, що висвітлюють вітчизняний досвід підтримки ВПО, а також даних, отриманих у ході опитувань представників організацій, що надають послуги переселенцям, автори зазначають, що соціальна робота з ВПО в Україні представлена програмами гуманітарної допомоги, консультуванням та психологічною допомогою при травмах та посттравматичних розладах, забезпеченням догляду за дітьми та доступом до освіти, наданням актуальної інформації. Такі послуги, на думку авторів, далекі від рекомендованих моделей професійного втручання, значною мірою не відповідають потребам самих переселенців, а спеціалістам та волонтерам, що їх надають, часто бракує необхідної підготовки та кваліфікації.

В. Смаль та О. Позняк вказують, що програми, які впроваджують міжнародні й українські благодійні та громадські організації за підтримки державних установ, передбачають надання грошової, речової або продуктової допомоги найбільш вразливим родинам, підтримку зайнятості, розвиток самозайнятості та підприємництва ВПО, надання психологічної та юридичної допомоги, сприяння розвитку громад, які приймають ВПО, та налагодження діалогу між ними й місцевими жителями. Проте дослідники зазначають, що обізнаність ВПО щодо програм допомоги є низькою, переселенці переважно обізнані щодо програм матеріальної допомоги, лише одиниці поінформовані про наявність органів самоорганізації ВПО й майже ніхто не знає про те, чим вони займаються [9, с. 5-52].

Таким чином, автори представлених досліджень вказують, що ВПО зустрічаються з проблемами соціально-економічного, соціально-правового, матеріально-побутового, психологічного й ціннісного (світоглядного) характеру; соціальна допомога, що надається переселенцям, має спрямовуватись не лише на матеріальну та психологічну підтримку, а й на повноцінну реабілітацію і реінтеграцію; існуючі програми допомоги, хоча і передбачають заходи з професійної реабілітації, забезпечення зайнятості й самозайнятості, підтримку самоорганізації переселенців, здебільшого орієнтовані саме на надання короткотермінової матеріальної допомоги, не завжди відповідають потребам переселенців і сучасним світовим стандартам такої діяльності. Проте оцінки реального впливу програм соціальної допомоги, що впроваджуються, на життєдіяльність ВПО та їх сімей, в наукових джерелах не презентовано.

Методологія дослідження

Метою представленого дослідження є оцінка впливу на життєдіяльність сімей внутрішньо переміщених осіб допомоги, наданої в рамках благодійного соціального проекту. В ході дослідження вивчено вплив отримання соціальної допомоги на рівень добробуту, соціально-психологічну ситуацію, проблеми та потреби

сімей ВПО, їхнє самопочуття, моральний стан і самооцінку. Методи дослідження: структуроване інтерв'ю за місцем проживання учасників програми, що проводилося до та після отримання ними соціальної допомоги; фокус-групи учасників програми по її завершенню.

Дослідження проводилось у рамках проекту «Поліпшення умов життя внутрішньо переміщених осіб і населення, яке зазнало наслідків конфлікту в Україні», впровадженого Українським фондом «Благополуччя дітей» за підтримки German Federal Foreign Office и Diakonie Katastrophenhilfe (Німеччина) у 2016 році. Соціальна підтримка сімей ВПО, реалізована даним проектом, передбачала надання найбільш нужденним сім'ям переселенців, які проживають у Дніпропетровській, Донецькій і Харківській областях, цільової щомісячної грошової допомоги на придбання предметів першої необхідності («ваучерна програма») та здійснення соціально-психологічного супроводу окремих учасників програми за допомогою тематичних груп підтримки («групових дискусій»). Зміст соціальної допомоги, що надавалась в межах даного проекту, можна вважати типовим для соціальних програм підтримки переселенців, що реалізуються недержавними організаціями в Україні. Особливістю програми Українського фонду «Благополуччя дітей» було те, що вона передбачала ґрунтовний двоступеневий відбір користувачів за ознаками вразливості й нужденності та проведення поглибленого моніторингу й оцінювання результатів надання їм соціальної допомоги. Кількість сімей-користувачів програми Українського фонду «Благополуччя дітей» становила близько трьох тисяч. Це надало можливість використати цю програму як еталонну відповідно до мети дослідження і припустити, що інші програми соціальної допомоги внутрішньо переміщеним особам можуть мати аналогічний вплив на життєдіяльність користувачів їх послуг.

У рамках дослідження поняття «життєдіяльність сім'ї» розумілось як активність сім'ї та окремих її членів, спрямована на задоволення потреб та виконання соціальних функцій в певних соціально-економічних, соціально-психологічних та матеріально-побутових умовах. Індикаторами стану життєдіяльності сімей, що вивчались в ході дослідження, були забезпеченість зайнятістю, рівень та джерела доходів членів сім'ї, матеріально-побутові умови життєдіяльності, доступність для сім'ї засобів задоволення потреб, рівень задоволеності потреб сім'ї та її членів та кількість потреб, які сім'я вважає незадоволеними, кількість та характер актуальних проблем сім'ї, характер дій сім'ї, спрямованих на подолання проблем та задоволення потреб у ситуації, що склалася.

Дослідження проводилось у два етапи, що відповідали етапам впровадження ваучерної програми проекту (відбір сімей-отримувачів допомоги; моніторинг і оцінювання). На першому етапі (початкове оцінювання) проводилась детальна оцінка умов життєдіяльності, проблем і потреб сімей, які подали заявку на участь у програмі. Оцінювання проводилось методом структурованого інтерв'ю за місцем проживання сімей. Гайд інтерв'ю на даному етапі складався з 35 запитань, що стосувались складу сім'ї та статусу її членів, місця та умов її проживання, матеріального стану, доходів та витрат сім'ї, її проблем та потреб, способів подолання скрутного матеріального становища, пріоритетів використання сім'єю ваучерного рахунку. Інтерв'ю на початковому етапі застосовувалось як для вирішення завдань дослідження, так і для остаточного відбору сімей до «ваучерної програми» проекту. Критеріями відбору були кількість членів сім'ї, які відносяться до соціально-вразливих груп (діти, особи похилого віку, особи з інвалідністю та такі, які страждають на хронічні чи системні захворювання, потребують стороннього догляду, вагітні жінки та матері, що вигодовують дитину), рівень та джерела доходів сім'ї, умови життєдіяльності сім'ї та доступність для сім'ї матеріальних благ і соціальних послуг, кількість проблем сім'ї та застосування різних способів їх подолання, обсяг та спрямованість витрат. На основі даних критеріїв до «ваучерної програми» було включено 2831 сім'ю, що характеризувалися найбільшою нужденністю та соціальною вразливістю. Всі ці сім'ї склали генеральну сукупність даного дослідження, результати їх початкового оцінювання в дослідженні було використано в повному обсязі. Тип вибірки на початковому етапі – суцільна.

На другому етапі дослідження (заклучне оцінювання), що проводився після основних заходів проекту, через 3 – 5 місяців після початкового оцінювання, було опитано 396 сімей із числа учасників «ваучерної програми», відібраних на основі простої випадкової ймовірнісної вибірки. Опитували кожну сьому сім'ї зі списку учасників «ваучерної програми», розташованих у випадковому порядку. Максимальна статистична похибка вибірки не перевищувала 5%. Гайд інтерв'ю заключного оцінювання містив 32 запитання, що сто-

сувались доходів та витрат сім'ї, побутових умов життєдіяльності, потреб, проблем та шляхів їх подолання, ідентичні тим, що були представлені в початковому опитуванні, а також запитання щодо суб'єктивної оцінки результатів отримання сім'єю послуг програми та дій персоналу проекту. Аналіз даних, отриманих за допомогою інтерв'ю представників сімей, доповнювався аналізом результатів 12 фокус-груп, присвячених загальному оцінюванню «ваучерної програми» і «групових дискусій», в яких взяли участь 222 користувачі послуг проекту. В ході фокус-груп обговорювались зміни життя, що відбулися на фоні участі в програмах проекту; значення цього та подібних проектів для внутрішньо переміщених осіб; спрямованість застосування отриманої сім'ями допомоги; проблеми сімей-користувачів, вирішені за допомогою отриманих у рамках проекту ресурсів, а також не вирішені й актуальні дотепер; проблеми, що виникали в учасників в ході участі в заходах проекту; побажання учасників щодо вдосконалення проекту.

Опитування й фокус-групи проводилось співробітниками проекту, які пройшли відповідну підготовку у формі тренінгу. Підготовка інтерв'юєрів передбачала оволодіння методикою інтерв'ю, вивчення гайдів, розвиток комунікативних навичок.

Визначення впливу проекту на життєдіяльність сімей внутрішньо переміщених осіб-користувачів його послуг здійснювалось шляхом кількісного та якісного співвіднесення даних щодо умов життєдіяльності, проблем, потреб та активності сімей, отриманих в ході початкового і заключного оцінювання, кількісного та якісного аналізу даних щодо суб'єктивної оцінки результатів проекту, отриманих в ході заключного оцінювання, якісного аналізу суджень учасників фокус-груп.

Результати дослідження

В початковому оцінюванні взяла участь 2831 сім'я – всі учасники «ваучерної програми» проекту: 1405 – у Дніпропетровській, 174 – у Донецькій, 1252 – у Харківській обл. В ході заключного оцінювання було опитано представників 396 сімей з числа учасників ваучерної програми: 212 – у Дніпропетровській, 46 – у Донецькій і 138 – у Харківській областях. Розподіл сімей за складом представлений в табл. 1, 2. Структура вибірок початкового та заключного оцінювання за даними характеристиками ідентична.

Табл. 1. Розподіл сімей – учасників початкового і заключного опитування за кількісним складом

Кількісний склад сім'ї	Початкове опитування, n=2831	Заключне опитування, n=396
1-2 особи	32,6%	34,3%
3-5 осіб	62,3%	59,6%
Більше 5 осіб	5,1%	6,1%

Табл. 2. Розподіл сімей – учасників опитування за наявністю представників основних гендерно-вікових груп

Наявні в складі сім'ї	Початкове опитування, n=2831	Заключне опитування, n=396
Дорослі чоловіки	41,5%	43,7%
Дорослі жінки	94,9%	96%
Діти	80,3%	77,5%

У 12 фокус-групах, проведених одночасно з заключним оцінюванням, взяли участь 222 особи (99 – у Дніпропетровській, 92 – у Донецькій, 31 – у Харківській областях.).

Дослідження показало, що безпосередніми результатами впровадження програми соціальної допомоги для переважної більшості сімей за їхньою оцінкою стало поліпшення харчування (98,5% опитаних сімей), матеріального становища (86,6%), забезпечення засобами особистої гігієни (81,1%) та догляду за домом (83,6%). Близько третини сімей відмітили також поліпшення у забезпеченні побутовою технікою (30,8%)

та дитячими речами (33,1%). В ході фокус-груп учасники також зазначали, що ця і подібні програми дозволили їм створити запаси їжі та товарів першої необхідності, зекономити гроші й перерозподілити їх на непередбачені програмою потреби (лікування та оздоровлення, літній відпочинок, освіту для дітей, облаштування орендованого житла тощо), а також поліпшити психологічний стан членів сім'ї (відчуття певну стабільність, моральну підтримку суспільства, стати впевненішими у собі, повноцінними громадянами, підвищити самооцінку тощо).

Підтвердженням останньої тези може бути те, що в ході опитування суттєво знизилась частка тих сімей, які оцінюють своє матеріальне становище як вкрай тяжке («Іноді не вистачає коштів навіть на їжу») та зросла – тих, хто вважає свій статок у цілому прийнятним («В цілому достатньо для життя, проте не можемо робити заощадження») (рис. 1).

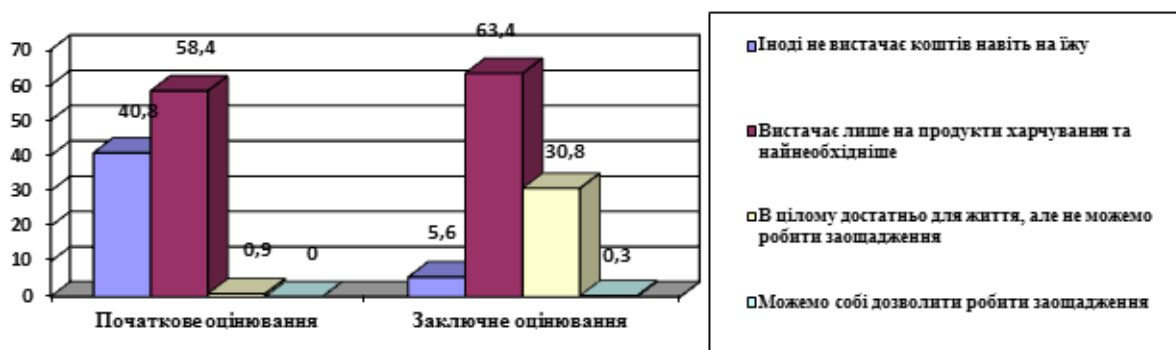

Рис. 1. Порівняння відповідей учасників на запитання: «Як Ви оцінюєте матеріальне становище Вашої сім'ї за останні три місяці?» під час первинного (n=2831) на заключного (n=396) оцінювання, %.

В ході впровадження ваучерної програми суттєво (з 74,1% до 20,5%) знизилася частка сімей, які мали дохід на одного члена сім'ї, менший прожиткового мінімуму. Отже, підвищення внаслідок участі у програмі матеріального забезпечення сімей ВПО призвело до поліпшення суб'єктивної оцінки значною частиною сімей власного статку.

За даними фокус-груп, отримані в рамках програми соціальної допомоги ресурси учасники прагнули спрямувати на задоволення різних потреб: подолання зумовлених матеріальними труднощами проблем (низька якість харчування, незадовільні побутові умови, забезпеченість одягом і побутовими приладами, необхідність систематичної сплати за місце проживання тощо), подолання проблем, пов'язаних з здоров'ям, освітою і розвитком дітей, психічним і моральним станом членів сім'ї, підтримкою інших членів родини, зокрема тих, хто залишився на окупованих територіях. Опитування сімей показало, що в ході впровадження програми суттєво знизилась частка сімей, які зустрічалися з відмовою в наданні соціальних послуг (з 54,4% до 5,1%), дещо знизилась – тих, яким приходилося брати борги та закладати майно (з 25% до 10,1%), члени яких тяжко хворіють і потребують постійного лікування та піклування (з 34,3% до 24,5%). Загальна кількість проблем, про які згадували сім'ї в ході інтерв'ю, порівняно із станом на початок програми знизилась в середньому на одну. Вирішення деяких із цих проблем може не бути безпосереднім наслідком участі в програмі соціальної допомоги, проте свідчить про знаходження сім'єю додаткових ресурсів, поліпшення психічного стану членів сім'ї та підвищення їхньої активності, спрямованої на запобігання та вирішення проблем.

У ході впровадження програми соціальної допомоги кількість потреб, про які згадували сім'ї під час інтерв'ю і які вони не могли задовольнити самостійно, зменшилась в середньому на 3. Суттєво знизилась частка сімей, які потребували харчування для всіх членів сім'ї та дитячого харчування, засобів оплати місця проживання, покриття транспортних витрат, ліків для лікування гострих захворювань; дещо зменшилась частка сімей, що відчували потребу в ремонті помешкання, в дрібній побутовій техніці, одязі й постільній білизні (рис. 2).

Таким чином, за рахунок наданої програмою допомоги сім'ї змогли безпосередньо задовольнити потреби й вивільнити кошти, необхідні для здобуття непередбачених програмою ресурсів (медикаментів, транспорту

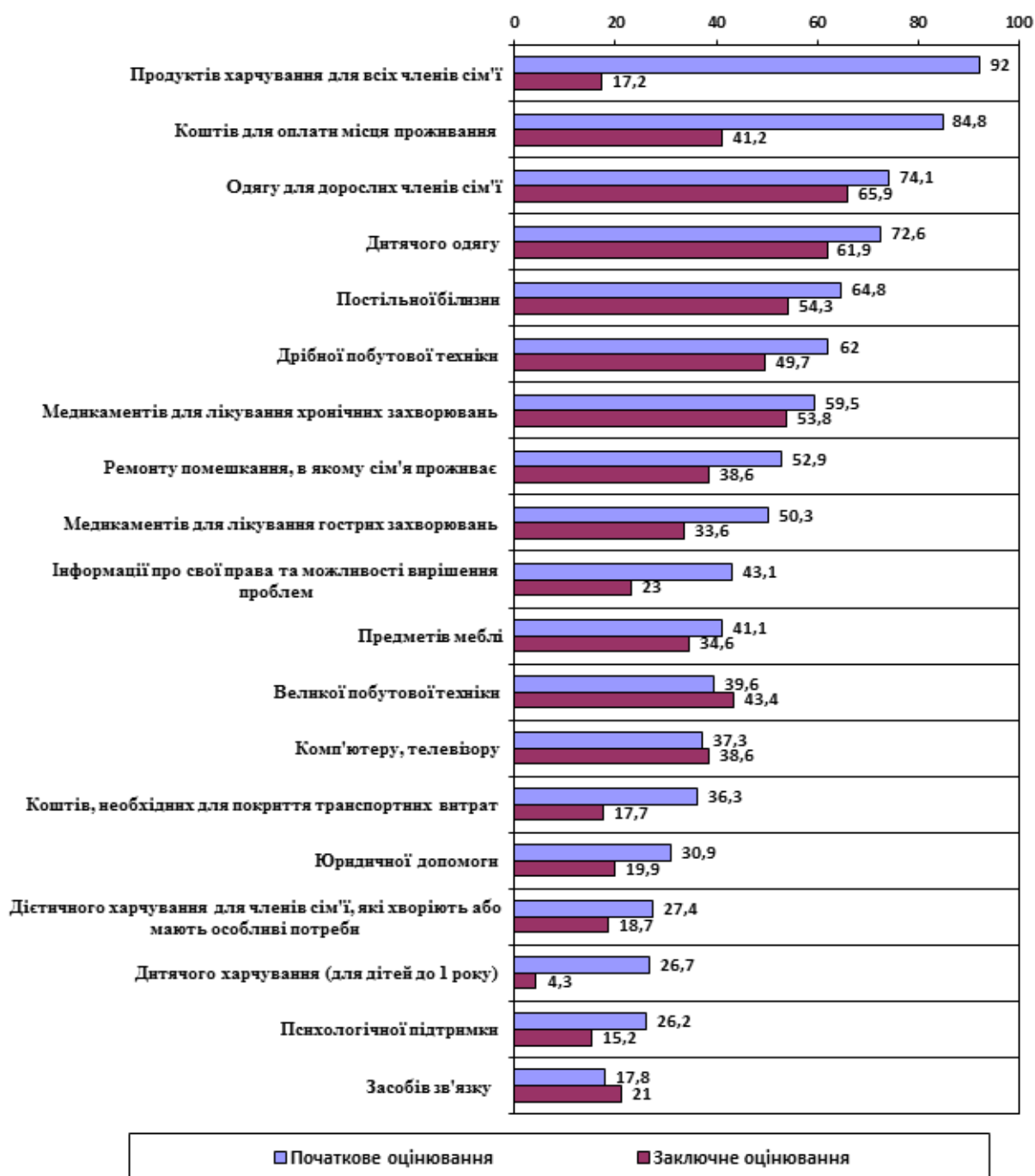

Рис. 2. Порівняння відповідей учасників на запитання: «Чого саме Ваша сім'я в даний час потребує (не може отримати або забезпечити самостійно)?» під час початкового (n=2831) і заключного (n=396) оцінювання, %.

тощо). Варто також відмітити, що в ході впровадження програми майже вдвічі зменшилася частка сімей, які, за словами їхніх представників, потребували психологічної підтримки, юридичної та інформаційної допомоги, що може бути пов'язане як із самостійним вирішенням первинних проблем, так і з отриманням консультативної допомоги в ході оцінки потреб і «групових дискусій».

Внаслідок участі в програмі сім'ї ВПО змогли збільшити свої витрати на найактуальніші потреби. Так, середня сума, яку сім'ї витрачали на харчування, збільшилася в 1,5 рази, на одяг – в 2,5 рази, на господарчі товари та освіту – в 1,7 рази. Водночас структура видатків сім'ї, питома вага окремих статей витрат не змінилася. Це свідчить про те, що більшість учасників соціальної програми спрямували її на повніше задо-

волення нагальних потреб, а не витратили гроші на інші, менш значущі, цілі та не спрямували їх на власний розвиток.

У ході впровадження соціальної програми значно зменшилася кількість сімей-учасників, які застосовують ризиковані способи виживання, подолання складних ситуацій та вирішення проблем. Так, більш ніж на 40% знизилася частка сімей, які для задоволення базових потреб економили на їжі, відмовлялися від якісних продуктів та купляли продукти на стихійних ринках, обмежували харчування дорослих на користь дітей, відмовлялись від звичного дозвілля; більш ніж на 20% скоротилося число тих, хто відмовлявся від купівлі необхідних, проте дорогих речей, купляв одяг у «секонд-хенді», запозичував гроші, на 10% – тих, хто відмовлявся від позашкільної освіти дітей, від звичних та якісних ліків, витрачав заощадження та продавав домашній скарб (рис. 3).

Рис. 3. Порівняння відповідей учасників на запитання: «Що з переліченого вам і членам вашої сім'ї приходилося робити [за останній час] для задоволення основних потреб сім'ї?» під час початкового (n=2831) і заключного (n=396) оцінювання, %.

Таким чином, участь у програмі дозволила сім'ям відмовитись від найбільш поширених та болісних для сімей засобів економії - обмеження харчування та придбання якісних речей, у меншій мірі - сприяла поверненню до якісного лікування. Загальна кількість ризикованих способів виживання, що застосовуються сім'ями ВПО, скоротилася в середньому на 4, що вказує на суттєве поліпшення їхньої життєдіяльності. Такі екстремальні способи виживання, як повернення до зони конфлікту, харчування у безкоштовних їдальнях та випрошування їжі, були мало поширені серед сімей переселенців до початку впровадження програми, і після отримання допомоги застосовувались одиницями.

В ході фокус-груп учасники обговорювали загальне значення цієї та інших програм соціальної допомоги для сімей ВПО. На їх погляд, такі програми:

- є суттєвим фактором їхнього виживання, оскільки надають можливість пережити складний період адаптації до нових реалій;
- створюють певну стабільність в їхньому житті, сприяють підтримці впевненості у завтрашньому дні, надають можливість планувати життя;
- є джерелом психологічної і моральної підтримки, сприяють зниженню стресу, підтримці зв'язку з суспільством, подоланню відчуття самотності та безпорадності;
- створюють умови для дозвілля та розвитку.

Серед проблем, які користувачі не змогли вирішити за допомогою програми соціальної допомоги, учасники називали:

- відсутність адекватного житла;
- відсутність великої побутової техніки;
- працевлаштування та забезпечення стійкої зайнятості;
- залежність від соціальних виплат;
- оплата коштовних медичних послуг, лікування тяжких захворювань, доступність санаторно-курортного лікування та оздоровлення дітей;
- порушення прав переселенців, зневажливе ставлення до них з боку оточення, проблеми їхньої взаємодії з держаними установами;
- стан загальної невизначеності.

Таким чином, проблеми, що вимагають значних ресурсів і досягнення стабільного поліпшення ситуації, а також проблеми тривалого облаштування та інтеграції в нових громадах не були вирішені в рамках даної програми.

Висновки

Дослідження впливу програми соціальної допомоги на умови життєдіяльності та стан сімей внутрішньо переміщених осіб показало, що ця й аналогічні програми надають можливість користувачам задовольнити нагальні потреби та вирішити ті актуальні проблеми, що вимагають певних матеріальних ресурсів, проте не пов'язані з суттєвими затратами (харчування, одяг, поліпшення побутових умов, підтримка здоров'я та освіти дітей), а також створити резерв коштів, продуктів та товарів на найближче майбутнє. Програми сприяють задоволенню потреб як через безпосередньо надані ресурси, так і опосередковано, створюючи можливості для перерозподілу коштів. Програми в короткочасній перспективі сприяють поліпшенню морального стану внутрішньо переміщених осіб та психологічного клімату в їхніх сім'ях, що відображається у підвищенні їх впевненості у собі, збільшенні активності в подоланні проблем. Для самих внутрішньо переміщених осіб подібні програми представляють інтерес як з точки зору виживання, адаптації до умов вимушеного переселення, так і з точки зору стабілізації ситуації та особистісного розвитку. При цьому більшість учасників програм соціальної допомоги не застосовують надані ресурси для власного розвитку та інтеграції, обмежуючись вирішенням поточних проблем.

Отже, програми соціальної допомоги мають вирішальне значення для адаптації сімей внутрішньо переміщених осіб та стабілізації ситуації їхньої життєдіяльності на перших етапах вимушеного переселення, а в подальшому - в процесі підтримки найбільш нужденних сімей. Повністю відмовлятися від та-

ких програм недоцільно. З іншого боку, такі програми мають створювати базис для діяльності з інтеграції і реабілітації переселенців, отже мають включати в себе або доповнюватися реінтеграційними програмами й заходами, коли отримання матеріальної допомоги поєднуватиметься з індивідуальним або груповим соціально-психологічним супроводом, спрямованим на активізацію й наснаження переселенців, сприянням їхній самоорганізації та включенню в життєдіяльність місцевих громад.

В ході даного дослідження не було розкрито вплив програм соціальної допомоги на життєдіяльність окремих найбільш вразливих категорій сімей (таких, які складаються лише з осіб похилого віку, осіб з інвалідністю, неповних багатодітних сімей тощо) та відмінності в соціальній адаптації до умов вимушеного переселення сімей, які отримували та не отримували соціальну допомогу. Ці питання можуть бути предметом подальших досліджень.

Перелік літератури і джерел інформації

1. Дем'яненко М. Актуальні проблеми переселенців в Україні / Центр досліджень соціальних комунікацій НУБВ. URL: http://www.nbuviap.gov.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=2006:aktualni-problemi-pereselentsiv-v-ukrajini&catid=8&Itemid=350 (дата звернення: 26.06.2017).
2. Забезпечення соціального захисту дітей внутрішньо переміщених осіб: Аналітична записка // Національний інститут стратегічних досліджень. 2016. URL: <http://www.niss.gov.ua/content/articles/files/ditu-14275.pdf> (дата звернення: 29.06.2017).
3. Закон України «Про забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб» від 20.10.2014 № 1706-VII. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/1706-18> (дата звернення: 29.06.2017).
4. Звіт національної системи моніторингу ситуації з внутрішньо переміщеними особами // МОМ, квітень 2017. URL: http://www.iom.org.ua/sites/default/files/nms_report_march_2017_ukr_new.pdf (дата звернення: 30.06.2017).
5. Лютий В.П. Соціальний портрет найуразливіших сімей внутрішньо переміщених осіб, які постраждали внаслідок конфлікту на сході України // Цілі сталого розвитку: глобальні та національні виміри: Матеріали наук.-практ. конф. (5-6 квітня 2017 р.) / Заг. ред. Т.В. Семигіна. Київ: Академія праці, соціальних відносин і туризму, 2017. С. 129-132.
6. Міхеєва О., Середа В. Сучасні українські внутрішньо переміщені особи: основні причини, стратегії переселення та проблеми адаптації: Соціологічне дослідження // Острівок.2015. 8 листопада. URL: <http://www.ostrovok.lg.ua/sociology/nauka/oksana-miheieva-viktoriya-sereda-sociologichne-doslidzhennya-suchasni-ukrayinski-vnutrishno> (дата звернення: 1.07.2017).
7. Обліковано 1 584 859 переселенців // Міністерство соціальної політики України. 2017. 27 червня. URL: <http://www.msp.gov.ua/news/13519.html> (дата звернення: 1.07.2017).
8. Семигіна Т. В., Гусак Н. Є., Трухан С. О. Соціальна підтримка внутрішньо переміщених осіб // Український соціум. 2015. №2 (53). С. 65-72.
9. Смаль В., Позняк О. Внутрішньо переміщені особи: соціальна та економічна інтеграція в приймаючих громадах: За матеріалами Вінницької, Запорізької, Івано-Франківської та Полтавської областей / Партнерство для розвитку міст. 2016. URL: http://pleddg.org.ua/wp-content/uploads/2016/05/IDP_REPORT_PLEDDG_edited_09.06.2016.pdf (дата звернення: 2.07.2017).
10. Солодзько А., Доронюк Т. Захист соціально-економічних прав внутрішньо переміщених осіб: першочергові завдання для України / Центр дослідження суспільства. 2014. 19 травня. URL: https://www.cedos.org.ua/system/attachments/files/000/000/045/original/CSR_IDP.pdf?1400493355 (дата звернення: 12.06.2017).

References

1. Demyanenko, M. (2016). *Aktual'ni problemy pereselentsiv v Ukraini* [Actual problems of migrants in Ukraine]. Retrieved from: http://www.nbuviap.gov.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=2006:aktualni-problemi-pereselentsiv-v-ukrajini&catid=8&Itemid=350.
2. National Institute for Strategic Studies (2016). *Zabezpechennya sotsial'noho zakhystu ditey vnutrishn'o peremishchenykh osib: Analitichna zapyska* [Provision of social protection of children internally displaced persons: Analytical note]. Retrieved from: <http://www.niss.gov.ua/content/articles/files/ditu-14275.pdf>.
3. Verkhovna Rada of Ukraine (2014). *Pro zabezpechennya prav i svobod vnutrishn'o peremishchenykh osib: Zakon Ukrainy* [On ensuring the rights and freedoms of internally displaced persons: the Law of Ukraine]. Retrieved from: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/1706-18>.

4. IOM (2017). *Zvit natsional'noyi systemy monitorynhu sytuatsiyi z vnutrishn'o peremishchenymy osobamy* [Report of the national system for monitoring the situation with internally displaced persons]. Retrieved from: http://www.iom.org.ua/sites/default/files/nms_report_march_2017_ukr_new.pdf.
5. Lyutiy, V.P. (2017). Sotsial'nyy portret nayurazlyvishykh simey vnutrishn'o peremishchenykh osib, yaki postrazhdaly vnaslidok konfliktu na skhodi Ukrayiny [Social portrait of the most vulnerable families of internally displaced persons who suffered as a result of the conflict in eastern Ukraine]. In *Sustainable Development Goals: Global and National Dimensions: Materials Sciences. conf.* (April 5-6, 2017). Kyiv.
6. Mikheeva, O. & Sereda, V. (2015). Modern Ukrainian internally displaced persons: main reasons, migration strategies and adaptation problems: Sociological research. *Ostrovok*. 8th of November. Retrieved from: <http://www.ostrovok.lg.ua/sociology/nauka/oksana-miheieva-viktoriya-sereda-sociologichne-doslidzhennya-suchasni-ukrayinski-vnutrishno>.
7. Ministry of Social Policy of Ukraine (2017). *Oblikovano 1 584 859 pereselentsiv* [1 584 859 migrants were registered]. Retrieved from: <http://www.msp.gov.ua/news/13519.html>.
8. Semigina, T., Gusak, N., & Trukhan, S. (2015). Sotsialna pidtrymka vnytrishnyo peremishenykh osib [Social support for internally displaced persons]. *Ukrainskiy Sotsium*, 2, 65-72.
9. Smal, V. & Poznyak, O. (2014). *Vnutrishn'o peremishcheni osoby: sotsial'na ta ekonomichna intehratsiya v pryymayuchykh hromadakh: Za materialamy Vinnyts'koyi, Zaporiz'koyi, Ivano-Frankivs'koyi ta Poltavs'koyi oblastey* [Internally Displaced Persons: Social and Economic Integration in Host Communities: Based on materials from Vinnytsia, Zaporozhye, Ivano-Frankivsk and Poltava regions]. Retrieved from: http://pleddg.org.ua/wp-content/uploads/2016/05/IDP_REPORT_PLEDDG_edited_09.06.2016.pdf.
10. Solodko, A. & Doronyuk, T. (2014). *Zakhyst sotsial'no-ekonomichnykh prav vnutrishn'o peremishchenykh osib: pershocherhovi zavdannya dlya Ukrayiny* [Protection of socio-economic rights of internally displaced persons: priority tasks for Ukraine]. Retrieved from: https://www.cedos.org.ua/system/attachments/files/000/000/045/original/CSR_IDP.pdf?1400493355.